

PUSKIN UTÓPIKUS ÉRTELMEZÉSE

*Dosztojevszkij Puskin-beszédéről**Születésnap ajándék Szilágyi Ákosnak*

A véletlen, és nem a hozzáértésem indokolja, miért írok esszét épp Dosztojevszkij Puskin-beszédéről, hiszen nem vagyok az orosz irodalom- vagy eszmetörténet szakértője, orosz nyelvtudásom rég megkopott, sőt, Dosztojevszkij még csak kedves szerzőim közé sem tartozik. Ám úgy alakult, hogy éppen Dosztojevszkijre való utalásokat kerestem Márai Sándor *A teljes naplójának* 1970–1973-as, 1974–1977-es kötetiben, mert ekkoriban írott *Erősítő* című regényét olvasva feltűnt, hogy a mű legfontosabb jelenetsora valamiféle válasz a *Karamazov testvérek* Nagy Inkvizitor-poémájára. Így lapoztam rá az 1975-ös évnél az alábbi sommás bejegyzésére: „Az oroszok [a kínaiakhoz képest] kevesen vannak és imperialisták, világuralmat akarnak. Mert oroszok. Mert barbárok, tele kisebbségi komplexussal – csak akkor tudnak kielégülni, ha terjeszkednek, hencegő kegyetlenséggel bebizonyítják magukat”. Következő lépésként újra elolvastam a Puskin-beszédet, mert úgy emlékeztem több évtizedes távolból, hogy remek példa e kisebbségi komplexusra és nagyszabású ideológiai kezelésére. S átolvastam eszembe jutott az a felvillanyozó két oldal, amelyet Szilágyi Ákos írt e beszédről *Oroszország elrablása* című könyvében – majd nekiláttam, hogy megírjam negyedszázados késéssel érkező hozzászólásomat egykori értelmezéséhez, születésnap tisztelegésként.

Mint az *Istenkereső, pokoljáró* című gyűjteményben közölt visszaemlékezésekből és az író levelezéséből ismert, az 1880. június 8-án Moszkvában elhangzott beszéd megdöbbentő mértékű sikert aratott. A többnapos Puskin-ünnepségnek a többi rendezvénye is felfokozott érzelmeket váltott ki a résztvevőkből, Dosztojevszkij felolvasásának hatása azonban felülmúlta az addigiakat. A korszak ismert kritikusa, Sztrahov ekként idézte fel és egyben elemezte is a beszéd pillanatát: „Aki nem volt jelen, elképzelni sem tudja a lelkes elragadtatást, amely a termet Dosztojevszkij beszédének végeztével betöltötte. A tömeg, amely régóta vágyott lelkesedni, és megünnepelni mindent, ami erre méltónak tetszett, minden hangzatos frázist, minden tetszetősen elszavalt verset – ez a tömeg most egyszerre olyan emberre talált, kiben magában is lobog az entuziazmus, egyszer csak olyan szavakat hallott, amelyek csakugyan megérdemelték a lelkesedést; és kirobbanó izgalmban szívvel-lélekkel belévetette magát az ünneplésbe. Ott helyben, a nyílt színen összevissza csókoltuk Fjodor Mihajlovicsot, a hallgatóságból néhányan a tilalom ellenére felkapaszkodtak az emelvényre, egy fiatalember, úgy mondják, elájult, amikor hozzáért Fjodor Mihajlovicshoz”.

Úgy tűnik tehát, az író nemigen túlzott, amikor feleségének írott levelében arról számolt be, hogy „a szó szoros értelmében minden oldalnál dörgő tapssal félbeszakítottak”, s „amikor pedig a beszéd végén meghirdettem az emberek világméretű egyesülését, a hallgatóság valóságos hisztériába esett, amikor befejeztem – nem ordítottak, hanem valósággal sikoltoztak a gyönyörtől: a hallgatóság soraiban ismeretlen emberek sírtak, zokogtak, ölelgették egymást, és megesküdték, hogy jobbak lesznek, nem gyűlölni, hanem szeretni fogják egymást. A rend felbomlott, mindenki odatódult a pódiumra... »Proféta, pró-

féta!« – kiáltozta a tömeg. Turgenyev, akiről jó szót ejtettem a beszédemben, könnyes szemmel ölelt át. Annyenkov is hozzám sietett, hogy kezét szorítson és megcsókoljon. »Maga zseni, több mint zseni!« – mondták mindketten”. Közönség és szónok ritka egymásra találásaként, növekvő várakozás és maradéktalan beteljesülés együtteseként írt az eseményről Sztrahov, Dosztojevszkij tudósítása pedig valamiféle vallási élményként jelentette meg a történéseket: saját magatartásának („meghirdetem az emberek világméretű egyesülését”) éppúgy vallási jelleget adott a leírásában, mint a hallgatóság viselkedésének. A kritikus visszafogottan, az író izgatottan ugyanarról számolt be: e különleges pillanatban a közönség közösséggé változott.

Valójában azonban mind az író e napokban írott levelei, mind a visszaemlékezések el-
lentmondásosabbnak mutatják a Puskin-beszéd körülményeit és hatását, mint a fenti két bekezdés. Dosztojevszkij gyanakodva készült moszkvai fellépésére, a „nyugatos” írók és egyetemista hívek kelepcecéjének képzelte az ünnepséget. A cári kormányzat egyik legfontosabb alakjának, Pobedonoszcevnak, akivel jó viszonyt ápolt, azt írta levelében egy hónappal moszkvai utazása előtt, hogy „már Pétervárott is hallottam fél füllel, hogy Moszkvában holmi klikk tombol és dühöng, amely igyekszik megzavarni mások beszédeit”, különösen a „retrográd szavakat”, s „a professzorok körüludvarolják Turgenyevet, aki szemmel láthatóan személyes ellenségemmé válik”. Az író politikai-ideológiai szereplésre készült, ellenséges légkörre számítva: „Megírtam beszédemet Puskinról, és éppen meggyőződésem (vagyis, bátorodom így mondani: meggyőződésünk) *legszélsőségesebb* szellemében, és ezért el vagyok készülve bizonyos gyalázkodásra”. Előzetesen Dosztojevszkij számára a moszkvai felolvasás egyrészt a nyugatos-haladó „párttal” szembeni állásfoglalás, másrészt az írói versengés alkalma volt. Tíz nappal a rendezvénysorozat kezdete előtt írta a feleségének: „Ha az ünnepi gyűlésen sikere lesz a beszédemnek, akkor ezután Moszkvában (és következésképpen Oroszországban is) ismertebb leszek mint író – vagyis a Turgenyev és Tolsztoj által már kivított nagyság értelmében”. Tolsztoj nem vett részt az ünnepségen. Turgenyev igen: ő volt a fő ellenfél, az utolérendő és legyőzendő vetélytárs.

Dosztojevszkij Puskin-beszéde történetének, mint már az eddigi idézeteimből is látható, valójában két főszereplője van: a szónok mellett Turgenyev is az (és Puskin, miként majd lesz róla szó, semmiképpen sem). Közös szereplésük, a beszéd szövege, s a felolvasást követő kézfogás jelene a két író több évtizedes feszült viszonyának egészébe is beleilleszkedik. Június 7-én, tehát a beszéd elhangzása előtti napon az ünnepség keretében mindketten Puskin-művekből olvastak fel közönség előtt. Íme Dosztojevszkij feleségének írott ingerült beszámolója: „Igen jól fogadtak, sokáig nem hagyták, hogy elkezdjem, egyre kiáltozták a nevemet, és a felolvasás után háromszor visszahívtak. De Turgenyevet, aki gyalázatosan rosszul olvasott, többször hívták vissza, mint engem. A kulisszák mögött... észrevettem vagy száz fiatalembert, akik tébolyodottan ordítottak, amikor Turgenyev kiment a színre”. E mondatok már-már a két író párbajaként állítják be az ünnepséget. S lehet, hogy Dosztojevszkij összeesküvéstől való félelme indokolt volt: ha a „nyugatos” írók nem is szervezkedtek ellene, az egyetemi ifjúság valóban megragadta a lehetőséget, hogy Turgenyev mellett, s ezáltal közvetve Dosztojevszkij ellen tüntessen.

Az akkori haladó fiatalok – mint Ljotkova-Szultanova visszaemlékezéséből kitűnik – „gyűlöltek” Dosztojevszkijt az *Ördögök* miatt, mert a regényt a forradalmi ifjúság megrágalmazásának tekintették, s elítélték *Az író naplójának* a „zsidókérdésről” írott szakaszait, illetve az 1877-es, a balkáni szláv népek érdekében indított háborút és hódító céljait pártoló cikkeit. „A társadalom bizonyos része lelkesen fogadta Dosztojevszkijnek e megnyilatkozásait, az ifjúság ellenben elkeseredetten harcolt az író nevének varázsa ellen, felháborodva idézte »a cárnak és népének szövetségéről« szóló prédikációját, a háborút dicsőítő lelkes és dölyfös szavait – »ha úgy akarjuk, legyőzhetetlenek vagyunk!«” A június 8-i beszéd közönsége tehát megosztott volt: voltak a teremben, akik ellenszenvvel fogadták,

mások viszont rajongó hívei lehettek. Az író már az előző napi Puskin-felolvasások után találkozott velük: „A szünetben, amikor végigmentem a termen, rengeteg ember, fiatal, öreg és nő, hozzám rohant, mondván: maga a mi prófétánk, maga jobbá tett bennünket, amikor elolvastuk a *Karamazovokat*”. Azaz Dosztojevszkij, ha igaz a feleségének írott beszámolója, már a beszéde előtti napon „prófétának” nevezték, s erkölcsi megjobbulásukról számoltak be neki – ugyanez történik hatványozottabban másnap. Úgy tűnik, a június 8-i beszéd sikere részben egy másik írásművön alapult: a folytatásokban megjelenő, a befejezéséhez közeledő *Karamazov testvérek* hatásán.

Ahhoz azonban, hogy megpróbáljam megválaszolni, sokadikként a sorban, miért vált-hatott ki oly példátlan lelkesedést a Puskin-beszéd, előbb röviden össze kell foglalnom Dosztojevszkij és Turgenyev kapcsolatának történetét. A viszonyuk – én legalábbis így tudom – 1867-ben romlott meg igazán, amikor Dosztojevszkij meglátogatta Turgenyevet Baden-Badenben, éles vitába keveredve vele *Füst* című új regényéről. De bizonyos, hogy már korábban gyanakodva figyelték egymást. Mit szólhatott például Dosztojevszkij 1863-as leveléhez a már évek óta Nyugat-Európában élő Turgenyev, amelyben arról számolt be pétervári írotársra, hogy a hatóságok betiltották fivérével együtt készített folyóiratukat, a *Vremját*: „Ön ismeri lapunk irányzatát: ez az irányzat félreérthetetlenül orosz, sőt nyugat-ellenes”. A címzett viszont vélhetően „nyugatos” íróként gondolt magára. Persze lehet, hogy a levélíró e mondatot a velélcenzúrára számítva fogalmazta meg, üzenetként a hatóságoknak, s lehet, hogy ekként olvasta a címzett is. De a tartalma igaz volt. S ha Turgenyev elolvasta ifjabb kollégája *Téli feljegyzések nyári élményekről* című, szintén 1863-ban közzétett nyugat-európai útirajzát, azzal szembesülhetett, hogy Dosztojevszkij Nyugat-Európa ádáz bírálója, aki fel kívánja szabadítani Oroszországot a nyugati civilizációs gyámság alól. Ha olvasta, bizonyosan nem tetszett neki. Az 1862 utáni években írott *Füst* ugyanis mintha válaszolt volna, akarva vagy akaratlanul, a *Téli feljegyzések* egyik fejtegetésére.

Az útirajz a 19. század közepének jól ismert fecsegő, tréfás, szeszélyes, kedélyes hangján szólal meg, amelyet annak idején Heine beszélt talán a leginkább szórakoztatón (magyarul pedig Petőfi). Dosztojevszkij azonban menet közben hangot vált, s a fecsegésbe szatirikus szakaszok és prófétai megszólalások ékelődnek. A Párizsról és Londonról szóló V. fejezet például egyszerűen a „Baál” címet viseli, jelezve, hogy e városokban bálványimádók és istentelenek élnek. Csapongó gondolatmenetében feltűnik a majdani Puskin-beszéd egyik tézise is: hogy e költő próféta volt, s az *Anyegin*ben a „népi szellem szemszögéből” láttatta, ítélte el nyugatos szellemi közegét. Feltűnik továbbá a Puskin-beszédhez utóbb írott szerzői értelmezés (*Néhány magyarázó szó*) tézise is, miszerint „szélsőségesen haladó pártunk szinte már eszelősen ragaszkodik” az „európai pórázhoz” és „gyámsághoz”. A *Téli feljegyzések* felől nézve a majdani Puskin-beszéd nem új lépésnek, inkább taktikus továbbfejlesztésnek tűnik írója pályáján. De túlzottan előreszaladtam e mondatokkal. Most csupán az útirajz III. fejezetének egyik szakaszára kívánok rámutatni, s kapcsolatba hozni a *Füst* egyik szereplőjével.

A III. fejezet az európai mintákhoz kötődő művelt orosz réteg éles hangú szatíróját foglalja magában. E réteg tagjai úgy érzik – írja a szerző –, hogy joguk van leleplezni az orosz nép civilizálatlanságát: „Ez a hit vagy csupán pöffeszkedés a néppel szemben, vagy gondolkodás nélküli, rabszolgai hajbókolás a civilizációnak éppen az európai formái előtt; így pedig még nevetségesebb ez az egész”. Potuginnak hívják a *Füst* című regény azon szereplőjét, aki a cselekményben ugyan mellékes, közvetítő szerepet kap, ám az elbeszélő lehetővé tette, hogy oldalakon át kifejtse a politikai nézeteit. Beszédének több része is válasznak tekinthető a *Téli feljegyzések* imént idézett szakaszára (s más hasonló nyugatbíráló szövegekre, amelyeket más szerzők írtak akkoriban). Potugin azon gúnyolódik például, hogy ha bárhol a világon tíz orosz összetalálkozik, s beszélgetni kezd, mindig ugyanaz a téma: Oroszország jelentősége és jövője. „No, és ilyenkor az a rothadt nyugat is meg-

kapja a magáét. Ez aztán a beszéd, tessék csak elgondolni! Minden ponton lepipál minket ez a nyugat, s mégis rothadt.” Az ilyen oroszok ellenében fogalmazza meg Potugin a maga álláspontját: „Igenis, kérem, igenis: én nyugatos vagyok, hódolója Európának; vagyis pontosabban annak a műveltségnek vagyok a hódolója, mellyel oly kedvesen csúfolkodnak minálunk mostanában, hódolója a civilizációnak – ez az, ez a találóbb szó erre – s szeretem teljes szívemből, hiszek benne, s más hitem nincs és nem is lesz soha”.

Mire Dosztojevszkij 1867-ben meglátogatta baden-badeni írórtársát, már folyt közöttük (szövegeik által) a vita. Mellékes kérdés, hogy a szerző nézeteit foglalta-e össze a szereplője vagy sem. Potugin élcelődése a mindig Oroszországon gondolkodó oroszokon, s hit-tétele a nyugati civilizáció mellett akkor is kihívás lehetett Dosztojevszkij számára, ha azt feltételeznénk, hogy Turgenyev nézetei eltértek ettől. Öt héttel azelőtt, hogy a látogatásra sor került volna, a *Füst* írója regényének védelmében levelet írt a kritikus Piszarevnek, leszögezve, hogy műve „nem tetszik úgyszólván egyetlen orosz olvasómnak sem”. A szereplők közül a legtöbb szó – miként majd vélhetően a Dosztojevszkijjal való szóváltásban is – nem a főszereplőről esett, hanem Potuginról. „Meglehet, ez az alak csak nekem kedves egyedül, mégis – örülök neki, hogy megjelent, és egymással versengve szidják a nagy pánszláv mámorban, amelynek mostanában nálunk olyan sokan átengedik magukat. Örülök, hogy éppen most tudtam zászlómra felírni a »civilizáció« jelszavát...” A levél mondatai mintha azt igazolnák, hogy a regényíró többé-kevésbé a sajátjának tekintette Potugin nézeteit – vagy mondjuk így: utólag kiállt értük. Ugyanezt tapasztalhatta 1867 nyarán a *Téli jegyzetek* szerzője. A Turgenyevnél tett látogatásáról hosszan, indulatosan számolt be (majdnem két hónappal később) pétervári barátjának, Majkovnak, többek közt így fogalmazva: „Ő maga mondta nekem, hogy könyvének fő gondolata, a lényege ez a mondat: »Ha Oroszország elsüllyedne, az emberiségnek semmi kára, semmi izgalma nem származnék belőle.« Kijelentette, hogy ez az ő alapvető véleménye Oroszországról”. Az idézett mondat Potugin „szónoklatából” való. Persze, hogy valójában milyen kifejezéseket használt Turgenyev a szóváltásuk során, nem tudjuk.

A *Füst* Baden-Badenben játszódik, orosz szereplőkkel. A mű első negyedét lapozva politikai szatírának vélheti az olvasó, ám egyszer csak megváltozik, szerelmi regénnyé alakul, szenvedélyes négyosztörténettel a középpontban, háttérbe szorítva a közéleti témát. Évekkel korábban a pétervári kritikus Antonovics azt írta az *Apák és fiúk* szerzőjéről: „Turgenyev úrnál költészet és tendencia mind ez ideig felváltva jelentkezett. Az *Aszja* tiszta költészete után a tendenciózus *A küszöbön* következett...” A *Füst*, ebben az értelemben, magában foglalja a szerelem tiszta költészetét és a politikai tendenciát is: a terjedelem nagy részét az előbbi foglalja el. A Majkovnak írott Dosztojevszkij-levelet olvasva viszont valószínűnek tűnik, hogy a szerző és látogatója közötti beszélgetés csupán a mű tendenciáját elemezte – akár azt is mondhatnám: Potugin nézeteit. A *Füst* a két író szóváltásában, úgy lehet, elvesztette „tiszta költészet” jellegét, s ideológiáivá egyszerűsödött. Ez történik majd tizenhárom évvel később a Puskin-beszédben Puskin műveivel is. Dosztojevszkijnek lesújtó véleménye volt a regényről. Turgenyev négy évvel később azt írta egyik levelezőtársának, visszaemlékezve a látogatásra: azért jött, „hogy istenigazában megdorgáljon a *Füst* miatt, amit véleménye szerint a hóhér kezével kéne máglyára vetni”.

Nem részletezem tovább a két író kapcsolatának későbbi történetét. Valamennyi olvasójuk tudja, hogy az *Ördögök* Karmazinov nevű alakja Turgenyev-paródia, s hogy a *Töretlen földet* az *Ördögök*re adott válasznak is lehet tekinteni. Az 1880-as Puskin-beszéd moszkvai közönsége ugyanúgy ismerte feszült viszonyukat, s tudott a szakadékról, amely politikai nézeteiket, világnézetüket elválasztotta egymástól. Ezért lehetett nagy hatása a gesztusnak, amellyel Dosztojevszkij a felolvasása közepén élt: vetélytársa megemlézésének. A félmondat az *Anyegin* hősnőjének, Tatjánának a dicséretébe ágyazódik: „megállapíthatjuk, hogy ilyen szépségű orosz női alkat szinte nem is született többé szépirodal-

munkban – talán Turgenyev *Nemesi fészek* című művének Lizája kivételével”. A teremben, Ljotkova-Szultanova visszaemlékezése szerint, ez történt: „Amikor Dosztojevszkij Liza Kalityinát említette (a *Nemesi fészek*ből), mint a »pozitív női jellem« példáját s Puskin Tatyánájával rokon mintaképet, beszédét Turgenyevnek szóló lelkes ováció szakította félbe. Az egész közönség felállt, csak úgy dübörgött a taps. Turgenyev nem akarta elfogadni ezt a lelkes tüntetést, erőszakkal cipelték ki az emelvény szélére. Sápadtan, zavartan hajlongott”. A közönség egy része, a haladó ifjúság voltaképp a szónok ellenében ünnepelte Liza megalkotóját; a többsége azonban, úgy képzelem, azt köszöntötte, hogy két nagy írója e gesztus által nyilvánosan megbékélhet egymással. Hálásak voltak, hogy nem kell választaniuk, hanem egyszerre fogadhatják el mindkettőjüket. Az áthidalhatatlannak tűnő ellentét áthidalódott. A Puskin-beszéd a maga csatáját, úgy sejtem, e félmondattal nyerte meg.

De miről is szól ez a beszéd, amelyet még *Az orosz filozófia története* című vaskos monográfia is tárgyal, noha filozófiai eszme-futtatást nemigen találunk benne? „Nem irodalomkritikusként szólok”, hangsúlyozza kétszer is a szónok, s valóban, a beszéd inkább szól Puskin ideológiai, mint szoros értelemben vett irodalmi teljesítményéről. Ha nekem kellené címet választanom a szöveghez, *Az író naplója* egyik cikkének elnevezését venném kölcsön: ahogyan az *A történelem utópikus értelmezése* címet viseli, úgy viselhetné a beszéd a „Puskin utópikus értelmezése” címet, hiszen a költő életművének profetikus kiaknázását hajtja végre, ahogyan az említett cikk a történelem profetikus hasznosítását. S ez esetben a költő profetikus „útmutatásának” kibontója, a szónok maga is próféta, akinek témája végső soron – Potuginnal szólva – „Oroszország jelentősége és jövője”. Fejtegetésének ideológiai tengelye az orosz eszmetörténet *Leitmotívja*, a szülőföld–Európa-viszony. E tengelyhez igazítja hozzá a költő néhány alkotását, részletesen csupán két epikus művet tárgyalva, s még néhány műcímet megemlítve. A mai olvasó könnyen gondolhatja azt, hogy a beszéd a sokrétű, sokféle, ellentmondásos, kétértelműségben lubickoló, gyakran ironikus puskini költészet ideológiává egyszerűsítése. Csakhogy 1880-ban sikert aratott. Nyomtatott változatát a következő hónapokban sok kritika érte, de bírálói, ha jól tudom, nem a költő életművének ideológiai redukcióját kárhoztatták. Egy mai szemmel nézve interpretációs hibának tűnik, egységbe bevett értésmód volt.

Az egyik verses epikai mű, amelyre Dosztojevszkij kitért, ifjúkori alkotás, a *Cigányok*. E tüneményes kis költemény, amely, úgy tetszik, oroszul még zeneibb, mint magyar fordításban, csupa toposz: nagyváros és puszta, azaz társadalmi és természeti élet ellentéte mint a rabság, illetve szabadság világa; a cigányság mint a szabad élet megtestesülése; szerelem és féltékenység, amely gyilkosságba torkoll. A Puskin-beszédben mindebből nem sok minden maradt. Dosztojevszkij kezén a mű politikai allegóriává, a főszereplő Aleko pedig társadalmi típusá lett. „Aleokban Puskin már felfedezte és zseniálisan bemutatta a szerencsétlen vándort, aki nem leli helyét saját hazájában, a történelmi orosz mártírt, aki oly történelmi végzettséggel bukkant fel a néptől elszakadt társadalmunkban.” Én inkább azt mondanám, hogy e „szerencsétlen vándort” Aleokban nem Puskin, hanem Dosztojevszkij fedezte fel. De nem okvetlenül szeretnék, csupán rámutatni, hogy a beszédben Puskin alkotásairól szólva nem irodalomértelmezés zajlik, hanem ideológiapépítés. A *Cigányok* főhősében voltaképpen a *Téli feljegyzésekből* már ismert téma testesül meg, a népi-degen orosz intelligencia, hogy elnyerje szerepét a szónok aktuális építményében.

Voltak a beszédnek olyan hallgatói, a már említett egyetemi ifjak, akik számára az Aleko-epizód volt a legfontosabb része a felolvasásnak. Hisz e rész arra szolgált, hogy Dosztojevszkij rámutathasson: e néptől elszakadt típus, „orosz értelmiségi társadalmunk” jellegzetes alakja, „tartósan meghonosodott nálunk”, s most szocialistaként „járja az idegen mezőket”, abban a hitben élve, „hogy fantasztikus tevékenységünkkel nemcsak a saját céljaikat érik el, nemcsak a maguk boldogságát teremtik meg, hanem az egész világot.

Mert az orosz vándoroknak az egész világ boldogságára van szükségük, hogy megnyugodjanak: olcsóbban nem adják...” A már említett Ljotkova-Szultanova nem felejtette el a beszéd gúnyos hangját, amellyel Aleko utódait, a szocialista értelmiségieket emlegette, hogy következő mondataiban kiterjessze e kritikát azokra a liberálisokra is, akik „az »európai szocializmus« egy árnyalatával” rokonszenveve társulnak az „orosz vándorokhoz”. A beszéd a *Cigányok* „utópikus értelmezése” révén dolgozta ki, képzelte el hallgatóival, majd olvasóival önnön politikai-ideológiai ellenfeleit.

Azt már nem mutatom be, hogyan egyszerűsödik a beszédben „útmutatássá” az *Anyejin*. Aki Puskin műveinek irodalmi értelmezésére kíváncsi, Szinyavszkij, Jurij Lotman, Péter Mihály könyveihez forduljon, vagy a Vajl–Genisz szerzőpáros Puskin-fejezeteihez, s ne Dosztojevszkijhez. A beszédben Puskinból „nagy népi író” lesz, az „orosz vándorok” ellenpólusa: művelt ember, aki „azonosult a néppel”. Innentől kezdve a szöveg már profetikus üzemmódban halad előre. A költő művével előre jelezte az orosz függetlenséget (azaz az európai kulturális-erkölcsi gyámság alóli kiszabadulást) és egyben a küldetést, amely az európai népek családjában az oroszokra vár – állította Dosztojevszkij. Puskin ugyanis, olvashatjuk, a világirodalomban egyedülálló érzékenységgel rendelkezett, hogy más népek, az összes többi nép lelkébe beleélje magát, s e képesség nem személyes volt, hanem népi: az orosz nép, nemzet egyedülálló képessége ez. Puskin műve tehát felmutatja az oroszok rendeltetését Európában és a világban: „az egyetemes emberi egyesülés”, a testvériség létrehozását, amelyre eme rendkívüli, Puskinéval azonos képességük jelöli ki őket. Nem egyszerűen szlavofil cél ez, hiszen nem az orosz civilizáció önállóságát és különleges értékét hirdeti (noha azt is), hanem európai, világméretű feladatát. S nem nyugatos cél, mert nem beilleszkedni kíván az európai civilizált világba, hanem utat mutatni neki, megoldást nyújtani belső bajaira, és vezetni. Ez volt a Puskin-beszéd nagy ideológiai leleménye: hogy az orosz egyetemes küldetés eszméje által meghaladja és ezáltal ki-egyenlítsé a szlavofil-nyugatos ellentétet.

Hallgassunk bele a beszédbé: „Igen, az orosz ember elhivatottsága kétségkívül Európára és világra szóló. Igazi orosz, tökéletes orosz a valóni ugyanannyit jelent (végső soron, ezt jegyezzék meg), mint minden ember testvérévé, vagy egyetemes emberré válni, ha így jobban tetszik. Ó, az egész szlavofil és nyugatos beállítottság nálunk csupán egy nagy, bár történelmileg szükségszerű félreértés. Az igazi orosz számára Európa és a nagy árja nemzetség minden birtoka ugyanolyan drága, mint maga Oroszország, mint saját földjének birtoka, mivel a mi birtokunk széles e világ, s nem karddal kívánjuk megszerezni, hanem a barátság erejével, és az emberiség egyesítésén fáradozó testvéri törekvésünkkel”. E hang, amely oly nagy hatást váltott ki a moszkvai teremben, idegen fülnek, azt hiszem, hamis. Az „alázattal teli ártatlanság hangja”, ahogyan Ewa M. Thompson nevezte a birodalmi terjeszkedést maga mögött tudó orosz irodalom jellegzetes kifejezőmódját. Dosztojevszkij közönsége bizonyára hálás volt a szerzőnek, hogy *Az író naplójában* írott cikkeivel szemben ezúttal nem kötötte össze az orosz küldetést a katonai megoldással. Nem orosz olvasó számára viszont nem hangzik igazán megnyugtatónak – tekintettel a birodalom méretére és terjeszkedési dinamikájára –, hogy „nem karddal kívánjuk megszerezni” mások birtokát.

Már a kortársak megállapították, hogy elemi hatását a Puskin-beszéd nem kijelentései újszerűségének köszönhetette. A szöveg szinte minden témája ismert volt már a *Téli feljegyzésekből* vagy *Az író naplója* cikkeiből. Az előbbi sorozatról már esett szó. Két példa az utóbbiból: *A történelem utópikus értelmezése* című írás (1876-ból) hosszan taglalta az orosz nép egyetemes rendeltetését. Az összes többi nép „csak önmagában és önmagáért él”, írta a szerző; mi, oroszok viszont, a pravoszláviának köszönhetően, „mindenki szolgájává leszünk az egyetemes megbékélés érdekében”. A folyamat, amely már meg is kezdődött, „az emberiség végleges egyesüléséhez vezet”. Első lépése „az egész szlávágnak, mond-

hatni, Oroszország védőszárnyai alatt történő egyesülése” kell legyen – írta. De „nem a hódítást, nem az erőszakot szolgálja ez az egyesülés”, siet leszögezni – ám a bekezdés mégiscsak így fejeződik be: „Magától és ugyanezen cél érdekében, Konstantinápolynak előbb vagy utóbb miénknek kell lennie...” Amit persze nemigen lehetett elképzelni hódítás és erőszak nélkül. A háborút a cikkben is megjelölt célok érdekében háromnegyed évvel később indította el a cár.

Az *Egy szlavofil vallomásai*, ugyanebből a sorozatból, 1877-ből (már és még folyt a háború) kétféle szlavofilizmust különböztetett meg (túl a fogalom szitokszóként való alkalmazásán): az irányzat egyes hívei Oroszország feladatát minden szlávok egyesítésében látják, mások, mint a szerző maga is, továbbmenve, Európa, az egész emberiség egyesítésében. Az „új, testvéri, egyetemes szövetség” létrehozására azért az oroszok a legalkalmasabbak, mert az „egyesülés alapelvei a szlávság géniuszában rejlenek, de különösen a hatalmas orosz nép szellemében, amely oly sokat szenvedett”. Európa (a cikk mindig úgy beszél e térségről, mintha nem különféle államokból állna, amelyeket különféle népek laknak, hanem egyetlen ország lenne) nem akarja megérteni, hogy Oroszország a háborúját önzetlen és békés célokért vívja – panasolta a cikkíró a következő bekezdésekben, s azon is kénytelen volt eltöprengeni, már-már réalpolitikusként, nem lenne-e korai a katonai jellegű ösztözütközés „Európával”. De e bizonytalankodás után visszatért a magabiztossága, s kinyilvánította, hogy Európa belső társadalmi bajait csak Oroszország „alapelvei” oldhatják meg (véltetően a testvériség orosz eszméje), s írása vége felé hosszabb tirádát iktatott be arról, hogy mily drága is Európa az olyan szlavofil álmodozóknak, mint amilyen ő maga is. E szövegrész variánsával a Puskin-beszédben is találkozhatunk.

Lehetséges, hogy nemcsak a *Karamazov testvérek* miatt nevezték a beszéd elhangzása előtti napon moszkvai olvasói Dosztojevszkijt a prófétájuknak, hanem *Az író naplója* miatt is. A szónok szavába a hallgatói vélhetően belehallották a regény és a cikksorozat szavait is. Ugyanakkor figyelemre méltó, mennyivel óvatosabban járt el a szerző a beszédét, mint a cikkeket írva. Úgy emelte át belőlük az oroszország rendeltetésének eszméjét, hogy eltüntetett mellőle a pánszláv réalpolitikát, a háború, a hódítás témáját, és a pravoszláv egyházra tett utalásokat is. Sőt, a beszédben inkább az orosz nép, az orosz nemzet rendeltetéséről esik szó, mint Oroszországról. Az író, úgy látszik, komolyan gondolta bűvészműtatványát, szlavofilek és nyugatosok összebékítését (s voltaképpen ez volt beszédének az egyetlen váratlan eleme): az utóbbiak megnyerése érdekében nem eshetett szó pánszláv célokról, európai háborúról és pravoszláv elhivatottságról. Nem hangozhatott el az sem, hogy az európai civilizáció „mindenestül természetellenes és oktalan”, ahogyan az *Anna Karenináról* írott egyik cikkében fogalmazott. Ám a teremben ülők többsége számára valószínűleg átütött a beszéd mondatain háttérszöveggként *Az író naplója*. A mutatvány azonban sikerült. Ám a semmibe foszlott, amint a beszéd szövege nyomtatva megjelent.

A Puskin-beszéd az összebékítés szövege: az oroszország és Európa, az orosz nép és a művelt réteg, szlavofilek és nyugatosok, Dosztojevszkij és Turgenyev összebékítésének a kísérlete volt. A béke azonban egyetlen napra szólt. Turgenyev rövidesen így fogalmazott Sztaszjulevicsnek, a *Vesztnyik Jevropi* szerkesztőjének írott levelében: „Ez a rendkívül okos, csillogó, minden szenvedélyessége mellett is ravaszul összefabrikált beszéd teljes egészében hamis alapokon nyugszik, igen jólesik az orosz hiúságnak... Újra ugyanaz a büszkeség a megalázkodás álarca alatt...” Beszéde elutasító sajtóbeli fogadtatását látva maga a szerző is feladta békeközvetítő szerepét. *Az író naplójában* másodszor is kiadott beszéd elé írott *Néhány magyarító szóban* már újra az „orosz párt” „politikai harcosát” olvashatta a közönség. Az ádáz vita folytatódott.

A beszédet fogadó rendkívüli helyszíni lelkesedés bizonyára egyszerre szólt a többszörös összebékítési kísérletnek, s az orosz egyetemes küldetés ígéretének, amely a közösségi kisebbségi komplexust páratlan önbizalommá fordította át. A *Téli feljegyzésekben*, *Az író*

naplója cikkeiben, s a beszédben is újra és újra felbukkannak a kisebbségi érzés jelei: a panasza, hogy Európa nem ismeri és nem ismeri el, nem érti meg, ellenségesen fogadja, semmibe veszi az orosz teljesítményeket és törekvéseket. Hogyan lehetne kivívni Európa figyelmét – ezen töri a fejét a cikkíró még azon írásaiban is, amelyekben azt feltételezi, hogy hamarosan „a Nyugat szétrohad”, elárasztja a vér, és összeomlik. Az orosz egyetemes küldetés eszméje ellenben azt állítja, hogy az oroszország magasabb rendű, mint a Nyugat, ha nem is gazdasági vagy tudományos tekintetben, de erkölcsi, politikai-vallási értelemben. S azt állítja, hogy az oroszok, Oroszország hozhatják el a Nyugatnak „a megváltó szót”, orvosolhatják magukban hordozott alapelveik révén a társadalmi bajait, s ők teremthetik meg a világban az egyetemes megbékélést, az egyetemes emberi szövetséget, egyedülálló képességük által. Az orosz egyetemes küldetés eszméje a közösségi sértettséget, a mellőzöttséget, a fejletlenség érzését közösségi magabiztossággá változtatja át.

Ám az orosz *egyetemes küldetés* ígérete furcsa, szándékolatlan következménnyel is jár: a beszéd javaslatát az ideológiai ellenfél, az „orosz vándorok” elutasított politikai hitének a hasonmásává teszi. Ami számukra a szocialista eszme, amelyet világméretűen kívánnának megvalósítani, az az orosz egyetemes küldetés híve számára a keresztény testvériség világméretű érvényesülése. A már idézett ironikus sorok, amelyekkel Dosztojevszkij a szocialista „vándorok” meggyőződését jellemezte, saját javaslatára is igaz: ő is azt reméli, hogy nemcsak a maga népe boldogságát teremti meg, hanem az egész világot; ő is úgy véli, hogy a maga népe boldogságának az egész világ boldogítása a feltétele. „Mert az orosz vándoroknak az egész világ boldogságára van szükségük, hogy megnyugodjanak: olcsóbban nem adják...” Nem adja olcsóbban Dosztojevszkij sem. A szerkezeti párhuzam magyarázata vélhetően az, hogy mindkét ideológiai javaslat, a szocialista is és az orosz egyetemes küldetés is vallási modellt követ. Így van jelen kifejtetlenül a Puskin-beszédben mégiscsak a pravoszláv egyház egyetemes elhivatottságának gondolata.

Thomas Mann, akinek politikai (szerinte apolitikus) gondolkodására az I. világháború éveiben nagy hatással voltak Dosztojevszkij értékező írásai, például *Az író naplója* németre fordított cikkei, *Egy apolitikus ember elmékedései* című könyve egyik esszéjében így fogalmazott az orosz gondolkodóról szólva: „»Krisztus nem törődik a politikával«, mondta Luther. Dosztojevszkij sem törődött vele: a vallási zseni lényegében apolitikus”. Nekem úgy tűnik, Dosztojevszkij értékező prózájában egybeesett vallási és politikai gondolkodás – már ha ez utóbbi fogalmat nem a Thomas Mann-i mesterkéltlen leszűkített értelemben értjük. Szlavofil bírálója, Konsztantyin Leontyev azt kifogásolta többek között a Puskin-beszédben, hogy szerzője krisztusi eszményként jeleníti meg a népek egyetemes testvériségét, holott a Bibliában nincs ilyen eszme. Nem pravoszláv prófécia ez, írta, hanem „valamiféle általános humanitárius jóvendülés”. Ami, az én szótáramra átfordítva, annyit jelent, hogy Mann tévedett: Dosztojevszkij művében nem vallással, hanem politikai vallással találkozunk. S éppen ez volt az oka, hogy elhangzásakor a beszéde vallásos érzelmeket váltott ki hallgatóiból, ám amint nyomtatva kikerült a nyilvánosságba, vitatottá válva elveszítette vallási jellegét: ideológiává lett.

Az esszé hivatkozásai

Dosztojevszkij Puskin-beszédét, *Téli feljegyzések nyári élményekről* című útirajzát, *Az „Anna Karenina” mint különös jelentőségű tény* című cikkét, továbbá az író feleségének, Pobedonoszcevnak, Turgenyevnek és Majkovnak írott leveleit e kötetből idézem: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Tanulmányok, levelek, vallomások*. Magyar Helikon, Budapest, 1972. A levelekből származó idézetek oldalszámai az előfordulás sorrendjében: 733., 727., 729., 730., 534., 573. – Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása*. Helikon, Budapest, 1999, 59–61.

– N. N. Sztrahov és J. P. Ljotkova-Szultanova visszaemlékezéseit lásd: *Istenkereső, pokoljáró. Kortársak Dosztojevszkijről*. Gondolat, Budapest, 1968. Idézett vagy hivatkozott oldalai az előfordulás sorrendjében: 402., 410–412., 413. sk. – A *Néhány magyarázó szó az alább következő Puskin-beszéd kapcsán, A történelem utópikus értelmezése és az Egy szlavofil vallomásai* című írásokat e kötetből idézem: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A történelem utópikus értelmezése. Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998. – A Dosztojevszkij nyugatellenességéről tett megállapításaim részben Andrzej Walicki könyvfejezetére támaszkodnak: *Orosz és lengyel messianizmusok*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006, 95–119. – Turgenyev Piszarevhez írott levelét lásd: Turgenyev: *Visszaemlékezések, levelek*. Vál. Zöldhelyi Zsuzsa. Gondolat, Budapest, 1963, 246–248. – Antonovics kritikáját idézi: Zöldhelyi Zsuzsa: *Turgenyev világa*. Európa, Budapest, 1978, 195. – Turgenyev Polonszkijnak írott levelét az 1867-es találkozásról idézi: Ljudmila Szaraszkina: *Dosztojevszkij*. Kairosz, Budapest, 2016, 427. – P. P. Aprisko műve, *Az orosz filozófia története* (Osiris, Budapest, 2007) 373. és rákövetkező oldalain ír a Puskin-beszédről. – Az ajánlott Puskin-irodalom: Andrej Szinyavszkij: *Séták Puskinnal*. Európa, Budapest, 1994; Jurij Lotman: *Puskin*. Európa, Budapest, 1987; Péter Mihály: *„Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999; Pjotr Vajl – Alexandr Genisz: *Édes anyanyelv*. Az orosz irodalom aranykoráról. Európa, Budapest, 1998, 73–95. – Ewa M. Thompson: *A birodalom trubadúrjai. Az orosz irodalom és a kolonializmus*. Örökség Kulturpolitikai Intézet, Budapest, 2015, 51. – Turgenyev Sztaszjulevicznek írott levelét idézi: Bakcsi György: *Dosztojevszkij*. Gondolat, Budapest, 1970, 414. – Thomas Mann kötetének „A hitről” című fejezetéből idéztem: *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Helikon, Budapest, 2000, 462. – Konsztantyin Leontyev: *Az egyetemes szeretetről*. (Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij beszéde a Puskin-ünnepségen) című vitairata a fentebb említett Dosztojevszkij-kötet függelékéeként jelent meg magyarul: *A történelem utópikus értelmezése. Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998. Idézetem a 156. oldalról való.